

2006 р., вже на позачергових виборах 2007 р. ПСПУ остаточно зійшла на маргінес політичного життя.

Опозиція як політичний проект

Два найбільших опозиційних проекти, що сформувалися перед виборами 2002 р., – Блок Юлії Тимошенко та Наша Україна до певної міри можна вважати, похідними від самої влади. По-перше, їхні лідери достатньо довго перебували у владі й опинилися в опозиції саме тому, що їх туди заштовхнула ця ж сама влада. Лідери і основні функціонери обох проектів і партій, що становили їхню основу, або розпочинали свою політичну біографію в структурах «злочинної влади», або на певних етапах своєї біографії працювали в ній (В.Ющенко, Г.Удовенко, Ю.Костенко, В.Пинзеник, О.Турчинов, Є.Червоненко, Р.Безсмертний⁷² – список можна продовжувати).

По-друге, ці проекти в своїй економічній основі були похідними від «субстрату» цієї влади – кланів чи груп інтересу, не обов'язково найбільших. Обидва проекти зароджувалися або в тісному зв'язку з великим капіталом і регіональними кланами⁷³ (Наша Україна), або взагалі як передвиборні кланові проекти⁷⁴ (тут можна пригадати політичну генеалогію лідерів Блоку Юлії Тимошенко).

Генетична спорідненість опозиційних проектів зі «злочинною владою» (а про неформальні стосунки як лідерів, так і їхнього оточення з її верхівкою годі й казати) значно ускладнювала зовнішню репрезентацію цих проектів, хоча на загал споживачі їхніх гасел і програм, тобто виборці, мало переймалися цією обставиною.

Досить важливим у розвитку двох згаданих політичних проектів було те, що вони напередодні виборів 2002 р. надали притулок розпрошеному націонал-демократичному рухові й відкинутим на узбіччя політичного життя правим і правонаціоналістичним партіям. Це не лише забезпечило їм голоси виборців, які ще орієнтувалися на світоглядні цінності націонал-демократії та націоналізму, а й надало їм більшої суспільної легітимності.

Очевидна різниця між ними полягала в позиціонуванні щодо спорідненої з ними влади. Перший проект відразу формувався як опозиційний. Ю.Тимошенко, допомагаючи О.Турчинову відродити у 1996–1997 рр. партію «Громада», опинилася в опозиції не лише до Л.Кучми, а й до свого патрона П.Лазаренка, котрий очолив цей виборчий проект. Свою роль Ю.Тимошенко виконувала «на відмінно» – від спроби організувати тіньвовий уряд до спроби організації референдуму за відставку Л.Кучми восени 1998 р. Коли в жовтні 1998 р. бізнес-імперія П.Лазаренка і з нею компанія Ю.Тимошенко «Єдині енергетичні системи України» опинилися під ударом, вона разом з О.Турчиновим вийшла з керівництва партії, а в січні 1999 р. – із самої «Громади». Симптоматично, що саме в цей період відбувалися особисті зустрічі Ю.Тимошенко з Л.Кучмою

(якісь «чаювання», за висловом її біографів)⁷⁵. Результатом «чаювань» стали нейтралітет Ю.Тимошенко на виборах 1999 р. і як платня влади за лояльність — розблокування рахунків ЄЕСУ. В липні 1999 р. було створено Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», яке певний час не заважало Л.Кучмі в парламенті.

Остаточний розрив зі «злочинною владою» відбувся у 2000–2001 рр. Ю.Тимошенко, перебуваючи на посаді віце-прем'єр-міністра, розгорнула безпрецедентну за масштабами програму «Чиста енергія» (2000 р.) і запровадила систему розрахунків за енергоносії та електроенергію, яка радикально звужувала сферу бартеру в цій сфері й завдавала колосальних збитків наближеним до президента бізнес-групам і тіншовим політикам (на кшталт І.Бакая).

Оскільки сама Ю.Тимошенко колись здобула чималі статки саме на таких схемах, вона переступила межу кланової солідарності та зачепила економічні інтереси, де тіншові прибутки вимірювалися десятками і сотнями мільйонів доларів. Цього їй подарувати не могли. Доки вона зазіхала на інтереси верхівки київського клану (електроенергетика) чи конфліктувала з тіншовим енергобізнесом у «Нафтогазі», це сприймалося як послаблення позицій певних груп інтересу/впливу. Коли ж вона втрутилася в сферу вугільної промисловості та серйозно зачепила газові схеми найбільших бізнес-груп сходу і півдня країни, стало зрозумілим, що йдеться не так про з'ясування міжкланових стосунків, як про набагато серйознішу загрозу.

У січні 2001 р. Генеральна прокуратура України відкрила кримінальну справу⁷⁶ проти Ю.Тимошенко. Хоча спочатку вона й намагалася не вступати в конфлікт особисто з президентом, заявляючи, що «її звільнив не президент, а кримінально-олігархічні кола»⁷⁷, дуже швидко її риторика змінилася, а в лютому 2001 р. вона стала лідером Фронту національного порятунку, перейшовши тепер уже у вічну конфронтацію зі «злочинним олігархічним режимом». Крайня опозиційність Л.Кучмі була не лише чи не єдиним способом вижити в політиці й убезпечити себе від суто кримінального розгрому за зразком П.Лазаренка, а й до певної міри відповіддю на відвертий радикалізм дій влади стосовно її родини — тут фактично йшла робота на винищення, оскільки з благословення найвищої влади об'єктом переслідувань стали найближчі родичі.

Створений Ю.Тимошенко в грудні 2001 р. блок власного імені також позначився присутністю в ньому людей, котрі активно працювали з владою і в ній⁷⁸, однак, на відміну від майбутнього союзника — Нашої України, сюди йшли люди, в яких уже не було шансів знайти собі місце в системі влади, збудованій Л.Кучмою.

Блок Наша Україна на початку свого існування не створювався як опозиційна сила. З вересня 2001 р. (моменту офіційного створення блоку) і до осені 2002 р. Наша Україна дотримувалася нейтралітету щодо «режиму» Л.Кучми. Причому лідер блоку В.Ющенко не лише публічно

висловлював лояльність до президента, а й відзначився підписом під сумнозвісним «листом трьох» (Л.Кучма, І.Плющ, В.Ющенко) з осудом учасників акції «Україна без Кучми» та неодноразовими публічними відмежуваннями від опозиції, представленої Фронтом національного порятунку, створеним Ю.Тимошенко.

З літа 2002 р. й до весни 2003 р. спостерігався повільний дрейф Нашої України до опозиції. На цей час опозиція становила собою політично досить пікантну суміш з БЮТ, СПУ та КПУ – пікантність цьому союзові надавала саме присутність комуністів поруч із БЮТ, в якому були представлені ідеологічні антагоністи комуністів, зокрема, депутати, що сповідували правоконсервативні та націоналістичні погляди. Втягування до опозиції Нашої України, яка здобула найбільшу кількість голосів у парламенті за пропорційною системою, означало створення потужної парламентської, отже, більш легітимної, ніж «вулична», опозиції.

У вересні 2002 р. лідер Нашої України взяв участь в акції «Повстань, Україно!» і цим засвідчив перспективи приєднання до опозиції. Влада відповіла тиском на фракцію Наша Україна у Верховній Раді (від травня 2002-го до січня 2003 р. фракція втратила 17 депутатів, які розчинилися в президентській більшості) і досить брутальними діями стосовно її харизматичного лідера: достатньо згадати хоча б фальшивий «лист Ющенка» виборцям, розповсюджений у лютому 2003 р. в кількості щонайменше 1 млн примірників у областях, які дали найбільше голосів за Нашу Україну на виборах-2002, чи кампанію блокування публічних акцій Нашої України влітку–восени 2003 р. Усе це вкупі з неофіційним початком президентських перегонів восени 2003 р. підштовхнуло В.Ющенка до опозиції владі.

У березні 2003 р. В.Ющенко та Наша Україна своєю участю в акціях БЮТ–СПУ–КПУ остаточно закріпились у списку опозиції. При цьому, однак, не припинялися неафішовані неформальні стосунки керівництва блоку з представниками «прогнилого режиму» та з його головною чинною особою.

Фактично всі головні фігури опозиції і значна частина її діячів були в різний час і з різних причин пов'язані з владою. Деякі з них вірно слугували їй і опинилися в опозиції через те, що вона або відмовилася від їхніх послуг, або навіть почала становити загрозу для них, їхнього бізнесу та безпеки. У такій ситуації немає нічого аномального ні для пострадянського простору (для нього ця ситуація була якраз нормальною), ні для людської історії загалом. Проте в специфічному українському контексті вона породжувала цілу низку проблем для формування чи то стійкої опозиції парламентського типу (парламент є найприроднішим місцем для цього), чи то у вигляді громадянського руху, форуму опозиційних сил тощо.

По-перше, участь у владі та залучення або до кланових схем, або до сумнівного первинного накопичення значно знижували суспільну і

моральну легітимність лідерів опозиції. Звісно, влада активно користувалася цією обставиною для дискредитації головних опозиціонерів.

По-друге, влада досить майстерно пестила зручну для неї опозицію (КПУ і ПСПУ – найкращі приклади, про дрібні партії-«клони», створені владою цілеспрямовано з утилітарною метою, тут не йдеться).

По-третє, опозиція багато в чому була копією самої влади – в її часом украй незграбних політичних діях, інтелектуальній бідності, нездатності до проектування перспективних довгострокових стратегій і послідовної їхньої реалізації, ідеологічній неперебірливості, схильності до демагогії. До того ж політичні програми та гасла опозиції значною мірою збігалися з політичними програмами та гаслами влади. Остання в особі її найвищого представника так само заявляла про нещадну боротьбу з корупцією, про засилля олігархів, про шлях до Європи і про дружні відносини з Росією, про подолання бідності та соціальну справедливість тощо.

Найрельєфніші суперечності з владою справді системного характеру проглядали хіба що у «лівих», проте їх нівелювали специфічні відносини з президентом Л.Кучмою і з владою як такою. Ця спорідненість украй ускладнювала ідеологічне оформлення опозиції, без якого їй страшенно бракувало виразного політичного обличчя – внаслідок цього лідерам опозиції доводилося задовольнятися персоніфікацією влади: в їхніх інвективах головним об'єктом був президент Л.Кучма та «злочинний режим», який породив їх самих.

По-четверте, опозиція продемонструвала свою неспроможність до створення конструктивної програми, елементи деструкції в її діях і планах завжди були виразніші та ефективніші. Можна припустити, що це було спричинено як деструктивними діями влади відносно опозиції, так і рівнем політичної та інтелектуальної культури її лідерів (цілком адекватних рівню політичної культури суспільства).

Опозиція: помаранчева революція і після неї

Найвиразніше всі «родимі плями» опозиції проявилися під час подій помаранчевої революції і особливо після неї, коли опозиція прийшла до влади. Вибух публічних протестів, що стався у листопаді-грудні 2004 р., як з'ясувалося, був несподіванкою для лідерів опозиції: вони готувалися до вже звичного сценарію на кшталт акції «Україна без Кучми» (заявка на проведення публічного підрахунку голосів на Майдані незалежності подавалася на 30 тис. учасників). Вповні скористатися ситуацією лідерам опозиції не вдалося – не в останню чергу через те, що окремі її лідери (передусім В.Ющенко та ключові фігури з його оточення) не були готові йти до кінця в боротьбі з «режимом Кучми» – а саме цей акцент додав радикалізму в протистояння прибічників основних конкурентів на президентських виборах 2004 р.

Ухвалена поспіхом в грудні 2004 р. політична реформа була переду-